

TARDOS-TORZÓ | Dubrovnikban besétált a tengerbe, 1989 májusát írtuk, volt vagy tizenöt fokos a víz, ripsz-ropsz eltűnt a habok között. Aggódni remekül tudok, de eszembe se jutott, hogy az Adria foszthatná meg a radikális reformert pályája várva várt nagy pillanatától: amikor '56 után megint forradalmat csinálhat. Tardos Mártont, mindenki Marciját, a leányfalui vadevezőst nem nyelhetik el a hullámok. Valóban, úgy lépett ki a tengerből, mint más a fürdőkádból, *en passant* jegyezve meg, hogy jó mér-földnyire a parttól kétszer is görcsöt kapott a lába.

Hasonlóan karakán volt a tudomány és a politika mindennapjaiban. Legtöbb kortársától eltérően, őt sosem láttam berezelve. A zsidó nagypolgári család kommunizmusba ájult gyermeke (eredeti keresztneve: Marcel) 1953 után – apósa, Péter György segédletével – egyszerűen kísértált a sztálinizmusból, miközben vigyázott arra, hogy ne mulasszon el semmit, ami életveszélyes, és megőrizze a szóba állás ritka képességét szövetségessel, ellenféllel egyaránt. A '80-as évek elején előfordult, hogy a se párttag, se sza-

mizdatos Tardos Marci délelőtt a pártközpontban tárgyalt, délben Sorossal ebédelt, délután Kis Jánossal barátkozott, este meg a talonba tett Nyers Rezsővel írt közös cikket, és – láss csodát – egyikük sem tekintette árulónak. Láss még nagyobb csodát, 1989 környékén ez az arcképcsarnok kiegészült a rivális ellenzéki csoportok Csurkától balra eső képviselőinek színe-javával, jócskán puhítva a „magyar bársonyon”. Pedig Marci nem tett lakatot a szájára, egy-két sprőd mondatot is megengedett magának, mégis szerették, mert sem sznob, sem fennhéjázó nem volt. Művelt plebejus. Egy urbánus, aki nem irritál.

Kutattunk hosszan együtt, no meg beszélgettünk az életéről nemegyszer, a nyilvánosság előtt is.\* Folyton provokáltam. Piaci szocialista illúzióit, társadalom-mérnöki vágyait, más szóval felemás liberalizmusát olvastam a fejére – visszagondolva, nem voltam a szabadelvű türelem mintaképe. Meglepően jól fogadta, volt öniróniája, a *leben und leben lassen* elvét tőle tanultam. Mégsem hagytam élni, és akárcsak annyi barátja, szüntelen faggattam: mikor írod már meg a Nagy Könyvedet a szocialista reformok történetéről? Megígérte, neki is ült az alkotásnak – majd hosszú szüne-

\* *Reform: itt és most?* Mozgó Világ, 1983. 2. sz.; *Ma jobban tudom, hogy senki sem tudja.* Megjelent: A liberális reformer. Pénzügykutató Rt., Budapest, 1999.

teket tartott. Tollából nem áradt a szó, mi tagadás, a leningrádi diákból lett tervhivatali előadó, majd kamarai félkutató-félhivatalnok szeretett kissé bürokratikusán fogalmazni. De nem ez volt a fő akadály. Nem is a teoretikus hajlam hiánya vagy valami provinciális dölyf, hisz Marci az elsők között fogott '56 után a nyugati közgazdasági irodalom felfedezésébe – ha autodidakta módon s lanyhuló érdeklődéssel is. Azzal sem volt vádolható, hogy a Nyugatra figyelve, lenézte a béketábort, sőt. Mélyen érdekelték a magyarral párhuzamos reformok, és egy percig sem vizi-onálta, hogy azok (ne adj' isten a jóléti kapitalizmus modelljei társaságában) előbb-utóbb az új gazdasági mechanizmus felé konvergálnak majd. Gyűjtögette az anyagot, csiszolta reformterveit, cikázott fel s alá a világban. Közben szaladtak az évek.

Az ökonómiában tudott „nyugatiul” és „keletiül” is, nemcsak a nyelveket ismerte, hanem többnyire habituálisan is otthon volt: akkor is, ha karót nyelt német professzorral kellett előkelő hangversenyre mennie Münchenben, és akkor is, amikor mellőzött tervmatematikussal vodkázott egy lepusztult moszkvai lakásban. Nem postázgatta műveit, nem célozgatott konferencia-részvételre, mégis hívták, ő meg szórta ötleteit szerteszét, s nem törődött azzal, hogy lehetőleg *peer review*-s folyóiratokban publikáljon. Minek is, ha Leszek Balcerowicz csillogó szemmel

néz az emberre, és ami még nagyobb szó, Václav Klaus semlegesen nyilatkozik róla. Az előbbiről személyesek az élményeim.

*A Wilson-projekt.* 1986 augusztusában jártunk, már nem emlékszem, miért toppantam be Marci intézeti szobájába (rengeteg papír, kevés könyv, semmi személyes tárgy), épp valami levelet bontogatott. „Ugye, tudsz németül?” – pillantott fel fáradtan. „Mondjuk rá” – nagyzoltam. „Hívna Bécbe egy kutatásra, az *Institut für die Wissenschaften vom Menschen*-be, nem akarsz kimenni helyetted?” Tudtam, ha egy pillanattal korábban valaki más lép be hozzá, ő kapja az ajánlatot, de nem szabódtam. Mi az, hogy Embertudományi Intézet? Nem érdekes, akkor is rohantam volna a Közel-Nyugatra, ha a projekt az osztrák–magyar tejtermék-kereskedelem élet-halál kérdéseire keresi a tudományosan megalapozott választ, de biztos lehettem benne, hogy valami reformológiai témát taglal majd. S lőn. Marci kezembe nyomott egy pároldalas tervezetet, melyet – mint később kiderült – eredetileg egy nem bécsi, hanem washingtoni kutatóközpont kért tőle, s „várom reflexiódat” felkiáltással elbocsátott. „Terv és piac” volt a címe – mi más? Hazamentem, elolvastam, és súlyosan kétségbe estem.

Ma is megvan a szöveg, apró kihagyásokkal ide-másolom:

„Az emberi fejlődés egyik legnagyobb dilemmája azzal kapcsolatos, hogy a társadalom spontán reakciói a környezet és az emberi igények változásaira nagyon lassúak az előre látható válság fenyegetettségének nyomása közben. Ugyanakkor a társadalmi elit teleologikus meglátásai alapján való tudatos – állami, sőt államok közti együttműködés alapján történő – beavatkozások nagy veszélyekkel járnak, mert téves megítélésen nyugodhatnak, mert jó esetben is olyan, nem prognosztizálható mellékhatásokkal járhatnak, amelyek semlegesítik vagy veszteségesse alakítják át a beavatkozások révén létrejött hasznot. Az utóbbin belül különös jelentősége van annak, hogy a tudatos beavatkozások elszegényíthetik a spontán alkalmazkodási mechanizmusokat.

Ez a dilemma a közgazdaságban a spontán piac és a tudatos terv dichotómiájaként jelentkezik. A klasszikus közgazdasági elmélet erről az ellentmondásról nemigen vesz tudomást. A gazdálkodást vagy mint piaci folyamatot, vagy mint központi tervutasításos folyamatot kezeli, és a két rendszert összeegyeztethetetlennek tartja. Ennek megfelelően a piacgazdálkodású országokban keletkező társadalmi feszültségeket az állami beavatkozások következményeként írja le, és a terápiát az állam gazdálkodási funkcióinak visszaszorításában látja. A központilag irányított gazdaságokban jelentkező elégtelenségekre pedig mint magától értetődő jelenségekre reagál, hiszen a központ nem »omnipotens«, és így képtelen a gazdaságot a szükségleteknek megfelelően irányítani. Ennek megfelelően az utóbbi országcsoporthoz a gazdasági hatékonyság szempontjából javíthatatlannak minősítik.

A gyakorlati jelenségekre adott fenti válasz azonban nem elégséges. Hiszen az ún. piacgazdaságok és az ún.

központi tervgazdaságok egyaránt működő, a környezet változásaihoz alkalmazkodni képes, sőt növekvő gazdaságok, amelyek mindegyikében jelen van mind a piac, mind az állami szabályozás, azaz csupán szerepük mértéke és a két rendszer közötti kombináció útjai eltérőek. ...

Úgy vélem, hogy a gazdálkodási rend módosítása, átalakítása mind a piaci formák, mind a pénzgazdálkodási formák terén társadalmi szinten tudatos – tehát a jelen tanulmány nyelvén – tervdöntéseket követel. Nem foglalkozom tehát az utópiák világába tartozó tökéletes versennyel, sem azzal az elképzeléssel, hogy lehetséges lenne a világot egy központból (akár elektronikus számítógépek segítségével) irányítani. Piacgazdaságnak olyan országokat tartok, ahol az állam kialakítja és a szükségleteknek megfelelően változtatja a gazdálkodási feltételeket (tulajdonnal való rendelkezés, adózás stb.), és amelyben elkülönült gazdálkodó egységek autonóm döntéseinek meghatározó szerepe van a gazdaság nagy részében. Központilag tervezett gazdaságoknak pedig azokat nevezem, amelyekben a gazdasági aktorok lényegileg kivétel nélkül a centralizált hatalom közvetlen vagy közvetett irányítása alatt, az ő célrendszerének alávetve dolgoznak. Itt az institucionalista és történelmi közgazdasági iskolák gondolatvilágához közeledek, tehát az Eucken-féle Ordo-liberalizmushoz és az Alchian, Demsetz, Pejovich-féle „*property rights*” elméletéhez.

Vizsgálódásom arra irányul, hogy a fejlett ipari országokban és a fejlődő országokban a terv (központi beavatkozás) és a piac fentiekben jellemzett együttélése milyen problémákat vet fel.

Eddigi munkám kapcsán azzal foglalkoztam, hogy az 1945 után a központi tervezés útjára tért magyar gazdaság számára ez az átalakulás milyen következményekkel

járt, miért volt szükség a tradicionális tervirányítás reformjára, milyen ellentmondások jelentkeztek az új gazdasági mechanizmus útjában, és mi annak a feltétele és következménye, ha egy kelet-európai gazdaságot piacgazdasággá alakítanak át.

Jelenleg egy nagy ... kutatási programot irányítok. A munka 1985 évben befejeződik, és számot fog adni arról, hogy Magyarországon a terv és piac együttélése hogyan valósul meg. A hatékonyság növelése milyen piacorientált lépéseket követel meg annak érdekében, hogy *modified centrally planned economy*-ből az ország szocialista piacgazdasággá váljék.

A vizsgálat előreláthatólag kimutatja, hogy ez csak akkor lehetséges, ha olyan változásra kerül sor a gazdaság teljesítményeiben,

- amely elfogadja az egymással szabadon versenyző különböző formákban működő állami vállalatok, szövetkezetek és magángazdaságok működését,

- amely lemond a kommunista párt és az állam bármely formában megjelenő dominanciájáról a vállalati gazdálkodási döntésekben,

- amely a vállalatok számára ösztönzést és kényszert jelentő egységes (vállalatonként nem differenciált) pénzgazdálkodást teremt, és végül

- amely az állampolgárok számára szabadságot ad (amely csak a gazdasági kockázat által korlátozott) abban, hogy állami alkalmazottként, szövetkezeti tagként vagy a magánszektorban keresse meg a jövedelmét.

1986-87-ben a W. Wilson Intézet keretében kettős feladatot tűzök magam elé. Egyrészt az állam és a gazdaság viszonyának és ezen belül a monetáris és fiskális politika kérdéseinek teoretikus irodalmát feldolgozva egy elméle-

ti munkát kívánok írni a terv és piac együttélésének kérdéseiről. Másrészt egy nagyobb empirikus összehasonlító munkát kívánok megalapozni, amely – az előzőekben ismertetett munkát figyelembe véve – több nemzetközi intézménnyel közösen, összehasonlító elemzést készítene a terv és piac együttélésének gyakorlatáról. Az empirikus munka előzetesen a következő országokban történne:

- SZU, Kína, Lengyelország, Magyarország
- USA, NSZK, Anglia, Ausztria, Japán, Franciaország
- India, Dél-Korea, Brazília, Mexikó, Egyiptom.”

Akkor már inkább a tejfölkerekedelem – próbáltam kapaszkodni valami megfoghatóba. Hogy én Bécsben mit is kutassak? Az osztrák terv-és-piacot? Ráadásul „az előrelátható válság fenyegetettségének nyomása közben”? Milyen válság? És kit fenyeget, Egyiptomot, Japánt vagy minket? Esetleg mindenkit? A tervgazdaságról viszont nagylelkűen felteszük, hogy javítható. És csak a vállalati döntéseknél esengünk, hogy a párt szíveskedjék ne beléjük szólni. (Kinek beszél itt Marci? A Washingtonba küldött kutatási programot – tudhatta – a címzett olvassa legutoljára. Dehát ez őt nem szokta volt zavarni. Nincs más magyarázat, ez a szöveg a szívéből jött.)

Szent isten, együtt bíráljuk majd a közgazdasági elméletet mint olyat, amely még nem tudja, hogy a piac összefér a tervvel, de itt az idő, hogy tőlem is megtudja? Miközben hozzájárulunk ahhoz, hogy „az ország szocialista piacgazdasággá váljék”? Két-

ségbeesésem letargiába fordult. Láttam magam, amint egy nemzetközi konferencián, talán épp a Wilson Centerben, egy mexikói kollégának kell majd magyaráznom a terv és piac harmóniájának világméretű összefüggéseit. Menjen haza (*carramba!*), és hason oda, hogy országában „adjanak szabadságot”, persze „csak a gazdasági kockázat által korlátozott” mértékben, hogy az emberek „állami alkalmazottként, szövetkezeti tagként vagy a magánszektorban keressék meg jövedelmüket”.

Se igazi kutatási hipotézisek, se a kutatás tárgyának körülhatárolása, a tetejében egy futó gondolat, annyi sem a vizsgálódás módszeréről. Hogyan lesz ebből könyv, sőt könyvek? – sopánkodtam tovább magamban, mígnem vakmerő elhatározásra jutottam. Időt kértem, és írtam egy kutatási tervet, mely pusztán a címében egyezett a Marciéval. Ausztriáról egy árva szó sem esett benne, a nagyvilágról még kevésbé, de még a kelet-európai gazdaságok helyett is kizárólag a róluk szóló (zug)elméletek történeti feldolgozását irányozta elő. Magyarán egyebek között mindannak nyílt kritikáját, ami Marci nyúlfarknyi tervezetében is fölsejlett, ráadásul ötször olyan hosszan, mély pesszimizmust árasztva, finomkodó modorban előadva (*mutatis mutandis, par excellence* stb), komótosan elkészítve, szorongva átnyújtva. Figyelmesen elolvasta: „no, és mikor indulsz?” – né-

zett föl a papírból – arcán őszinte érdeklődés sugárzott.

Elvörösödtem, máig nem tudom, hogyan oldalogtam ki a szobából. Olyan nincs, hogy nem vette észre – morfondíroztam magamban –, de hát ennyire egész egyszerűen nem lehet liberális valaki. Egykedvűnek se látszott. Gondoltam, biztosan túl akar lenni a döntésen, meg az se rossz neki, ha van egy hűséges embere Bécsben (autóalkatrész, gyógyszer, esetleg könyvek) – kezdtem jobb híján otrombán gyanakodni. Azóta is Bécs és Pest között élek, egyetlenegyszer kért valamit tőlem: közös barátunknak kellett orvost keríteni. Közben okosakat mondott a kutatási javaslatomról, segített jó embereket hívni az abból kibontakozó konferenciákra, finoman visszafogott, amikor elszállni készültem, tanulmánykötetet szerkesztettünk együtt, egyszóval ha kellett, szó nélkül átlendítette a kutatást a holtponthoz – mellesleg láthattam az ifjú, akkor még öngazgató-szoclib Balcerowiczsal is békésen perlekedni.

1988-at írtunk, ekkor már nem Marci volt az kettőjük közül, aki szocialista piacgazdaságról szónokolt (igaz, vitapartnere se tette ezt már sokáig). Jóllehet, főnököm (ezt a szót még ízlelgetnem kell) tudott még néha olyanokat mondani, hogy „a pénzgazdálkodási formák terén társadalmi szinten tudatos tervdöntés”, meg olyat is, hogy „milyen ellentmondások

jelentkeztek az új gazdasági mechanizmus útjában”, de igazából már csak a „*property rights*” gondolat, a magántulajdon mind kendőzetlenebb újrachonosítása érdekelte. Pontosan az, amit én két évvel azelőtt megbocsáthatatlanul mellékesnek éreztem Wilson-projektjében. Amikor is öntelten felértékeltem saját igényességemet, illetve le az ő szakmai tudását.

*Szkepszis és mosoly.* 1989. Ugyanabban a szürke hal-szállás zakóban „tetszett neki forradalmat csinálni” tudósként a késő Kádár-korban és képviselőként, majd frakcióvezetőként a szabaddemokraták táborában. Bécsből figyelve féltettem, rászokik arra, hogy mikrofonnal az orra előtt keljen és feküdjék. Nem gondoltam volna, hogy másutt leselkedik rá a veszély: egy ponton túl a hivatásos politika nem viselte/viselhette már el a lényéből fakadó töprengést. „A dologról két véleményem is van, de egyelőre egyikkel sem értek egyet” – szerette mondogatni. És lassan kiaraszolt, kitessékelték a magas párt- és államügyekből.

Közben Magyarországon kitört a magántulajdon, nem kis részben azért, mert a Marci-félék nem temetkeztek vissza a könyvtárba, amikor a '90-es években egyre-másra születtek Kelet-Európa-szerte a merészebbnél merészebb ideák arról, hogyan lehetne mégse privatizálni. Egy kis kupon, egy kis „stabilizál-

junk/piacosítsunk előbb”, egy kis „éljen a nemzeti tőke”. Noha nem volt doktriner természet, végig tartott 1972-es híres „holdingos” cikkének üzenete mellett, mely nemzedékem jórészét liberális útra terelte. Számomra például attól a ponttól fogva sem az öngigazgatói, sem a vállalkozói szocializmus gondolata nem lehetett nyerő, mi több, később a hiány paradigmája is haloványnak tűnt a Marci által megpendített tulajdonjogi érvelés fényében. Egykori barátja, Kornai János önéletrajzában némi ajakbigygyesztéssel a kapitalizmus „talni szimulálásaként” jellemzi a hajdani Tardos-féle tőkepiaci modellt. Nem örülnék, ha ez rögzülne a magyar közgazdasági gondolkodás történetében. Ha elfelejtődne az eredeti privatizációs ötlet – szimuláción túli – bátorsága (mint ahogy a Wilson-projektet cincálva én se bíztam már benne), s leértékelődne az a tőle nem független – mondjuk ki – diadalmenet, melynek során a „domináns magántulajdon nélkül nincs modern gazdaság” tétele meg-megbicsakolva ugyan, de végül is meghódította térségünket.

Túl a politikán, túl az ezredfordulón Marci nem érkezett vissza a tudományba. Szorongani kezdett – már-már rögeszmésen – attól, hogy tudósi és politikusi pályája hiábavaló volt. A transzformációs visszaesés, Oroszország putyinizálása, a kínai gazdaság forradalom nélküli liberalizálása mind azt sugallta

neki, meglehet, tévúton járt egész életében. Az utolsó években a „talán másként kellett volna” és a „semmit sem tudunk” vált alapmotívumává nyilvános megszólalásainak. A szkepszisnek erre a fokára már nem tudtam követni. Óvnék azonban mindenkit attól, hogy egy kézlegyintéssel, esetleg valamely olcsó shakespeare-i analógiával intézze el Marci öregkori vívódásait.

Én jó előre beoltottam magam ez utóbbi ellen. Vívódni vívódott ő eleget korábban is (igaz, nem a nyilvánosság előtt), öreg meg sose volt, idős sem. Vagy tizenöt éve együtt tértünk haza a sétából Tardos Marci, hasonnevű fiam és én. Ők előttem mentek. „Marcikám, már megint csupa latyak a nadrágod” – szoltam gyermekem után. Rám se hederített. Marci viszont riadtan hátranézett (az övé se volt hótiszta), majd zavart, kisfiús mosoly ragyogott föl az arcán. Én ezt őrzöm.

*Kovács János Mátyás*

*Az írás rövidített változata A biztostól a talánig címmel a HVG 2006. június 10-i számában jelent meg.*